

Arredor de *boudanha*: unha nova proposta de edición e interpretación da cantiga *Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira* (B 481, V 64), de Afonso X*

Around *boudanha*: a new proposal for editing and interpreting Alfonso X's cantiga, *Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira* (B 481, V 64)

BIEITO ARIAS FREIXEDO
Universidade de Vigo

RESUMO. Neste traballo realízase unha nova proposta de interpretación dun *locus* crítico que deu orixe a múltiples lecturas ao longo dos máis de cen anos de historia editorial da poesía trobadoresca galego-portuguesa e que aínda hoxe permanece por resolver definitivamente. Trátase da parte final do derradeiro verso da cantiga *B 481, V 64* de Afonso X.

Palabras clave: ecdótica, hermenéutica, *aequivocatio*, *cantigas de escarnio*, poesía trobadoresca galego-portuguesa.

ABSTRACT. This article offers a new way to interpret a *locus criticus* which has given rise to numerous readings of Galician-Portuguese troubadour poetry throughout more than one hundred years of publishing history, and which has yet to be satisfactorily resolved. I will focus on the final part of the last verse of Alfonso X's *cantiga B 481, V 64*.

Keywords: Ecdotics, hermeneutics, *aequivocatio*, *cantigas de escarnio*, troubadour poetry, Galician-Portuguese.

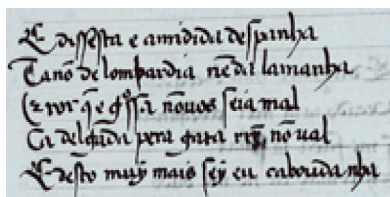
Data de recepción: 20.04.2016 • Data de aceptación: 11.05.2016.

* Este traballo inscríbese no proxecto de investigación *Glosario crítico da poesía medieval galego-portuguesa. III*. (FFI2015-63523-P), subsidiado polo «Ministerio de Economía y Competitividad», a través da «Subdirección General de Proyectos de Investigación».

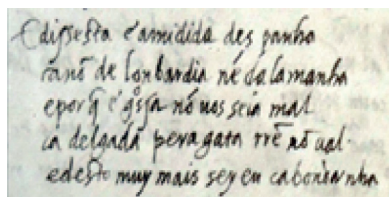
A cantiga *Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira* (B 481, V 64, RM/LP 18, 21) do rei Afonso X, en que o protagonista Joan Rodriguiz aconsella a Maria Balteira sobre as medidas da madeira que precisa para facer unha casa, é toda ela un xogo de equívocos de carácter sexual. Ao longo do texto o rei trovador mantén habilmente o equívoco erótico, centrado no sentido velado do termo *madeira*, que, ademais da materia prima para a construción, alude figuradamente a un falo. O abano dos duplos sentidos amplíase co tratamento de diferentes aspectos, como os relativos ao lugar onde se debe *colher* (vv. 2, 15) e como se debe *meter* (v. 8), así como ás calidades da madeira, con particular insistencia na cuestión do tamaño, da medida. Alén da palabra *midida* (vv. 1, 2 e 16), hai outras referencias á lonxitude: *non meor* (v. 5), *atan longa* (v. 10), *outra tamanha* (v. 11); ao grosor: *é grossa* (v. 18), *delgada ... non val* (v. 19). Aparentemente Joan Rodriguiz dá consellos de profesional á Balteira sobre as medidas que habitualmente se usan en España para ese tipo de obra e que segundo el son as máis adecuadas e moito mellores ca as que son correntes en Lombardía ou na Alemaña. En realidade está chufándose do maior tamaño das vergas hispánicas comparadas coas dos territorios do Sacro Imperio, unha chufa que probabelmente agocha unha burla de desabafo polo revés político que significou para Afonso X a non consecución da coroa imperial. A cuestión daría para moito; tamén porque a Balteira era unha prostituta coñecida e con certeza había de ter formada opinión propia acerca das medidas doutras terras, polo que só con intención irónica e de burla se podía pretender darlle leccións sobre a materia.

Mais vaíamos á cuestión textual. Porque é neste contexto que acabamos de ver, de alarde e ponderación meliorativa da '*midida d'España*' (v. 16), coa que nunca poderán compararse as medidas correntes na Lombardía ou na Alemaña, onde debemos situar a cuestión ecdótica que nos ocupa e que está localizada na parte final do último verso da cantiga.

A seguir reproducéase a imaxe da última estrofa íntegra do texto, tal como aparece nos manuscritos da *Biblioteca Nacional de Lisboa* (B) e da *Biblioteca Vaticana* (V):

B 481

V 64

A transcripción do último verso ficaría así:

B: *E desto muy mais sey eu caboudanha*

V: *edesto muy mais sey eu cabondanha*

Trátase dun *locus criticus* que resultou historicamente de difícil interpretación, de xeito que as diferentes hipóteses ofrecidas pola crítica, algunhas simplemente conxecturais, non resultan satisfactorias. A profesora E. Gonçalves (2013: 21-24) fai un compendio das propostas formuladas até agora. Vexamos as máis relevantes.

1. C. Michaëlis de Vasconcelos nas súas *Randglossen* (nº VII) propuxo ler a parte final do verso como *ca Bondanha*, facendo notar que «Depois do comparativo *mais ca*, em rima com *Espanha* e *Alamanha* é de esperar um nome próprio» (Michaëlis 2004 [1901]: 251).

2. M. Rodrigues Lapa na segunda edición das *Cantigas de Escarnho e de Mal Dizer* (1970) edita *ca Abondanha*, interpretando tamén, conxecturalmente, que se trataría dun alcume ou dun apelido (Lapa 1995 [1965]: 26).

3. A. Ferrari, en 1991¹, interpreta a versión de *V* (*cabondanha*) como o resultado da confluencia entre a partícula comparativa *ca* e un hipotético termo derivado de ABUNDANTIA, e propón editar *c'abondanha*. Para Ferrari, o verso completo tería dúas posibilidades de interpretación segundo leamos «desto mui mais sei eu c'abondanha» ou, cun axuste da lección de *V*, «desto muito mais ei eu c'abondanha» (Ferrari 2005: 26-27).

4. G. Tavani (1997) ve na versión de *B* (*caboudanha*) «um sintagma complexo a dividir em quatro (e não em dois) elementos» que deberá desenvolverse en *ca bou d'anha*. A forma *bou* sería un erro de copia por *boy*, orixinada polo apagamento da haste inferior do «y», polo que propón ler o verso «e d'esto mui mais sei eu ca boi d'anha». Como segundo o propio Tavani «a relação sexual entre um touro e uma ovelha raiaria no absurdo», propón aínda a possibilidade de ler *e d'esta mais sei eu ca bode d'anha*, lectura que para nós implica unha alteración demasiado forzada dos manuscritos (*vid.* Tavani 1997: 493-496).

5. Pola súa parte, J. Paredes, na edición da poesía profana do rei sabio (2010 [2001]: 196), resolve o conglomerado *caboudanha* en tres elementos, e propón ler *e desto mui mais sei eu: [ou] cab'ou danha*. Tal lectura parécenos arriscada non só porque implicaría a admisión dun castelanismo que non se xustificaría nin sequera por esixencias da rima, senón tamén porque a crueza expresada por esa hipotética expresión non acae coa sutileza e mestría do equívoco con que Afonso X trata a cuestión sexual ao longo da cantiga.

¹ Nunha conferencia titulada «Spécificité de la lyrique galégo-portugaise dans le contexte roman», pronunciada na Sorbonne, e recollida en Ferrari 2005 [citado por Gonçalves (2013: 22)].

6. Os editores da páxina web *Cantigas Medievais Galego-Portuguesas*², no marco do *Proxecto Littera*, da Universidade Nova de Lisboa, recoñecen a dificultade de establecer a primeira lectura e prudentemente optan por «manter una lectura mui-to próxima dos mss.». Editan *ca boudanha* e cren que nun «segundo nivel ... haverá um equívoco com “bodanha”, porca pequena. O sentido ‘inocente’ já é mais difícil de fixar. É possível que *boudanha* seja a actual “bedanha” (gal.) ou “bedama” (port.), que designa um instrumento de furar madeira».

Finalmente, a propia Gonçalves, volvendo sobre as lecturas de Michaëlis e de Lapa, concorda co argumento sintáctico da filóloga alemá e defende que

Na verdade, a presenza do sintagma comparativo *mais ... ca* denuncia claramente a existencia de una comparación e, se o comparado é o suxeito que fala, representado pelo pronome pessoal *eu*, parece lóxico ter no comparante un nome de persoa real ou ficticia cuja ‘sabería’ seja comparábel com a de Joan Rodriguiz (Gonçalves 2013: 23).

Mais se as lecturas conxecturais de Michaëlis (*ca Bondanha*) e de Lapa (*ca Abondanha*) carecían de base documental, Gonçalves considera que, «admitindo um banalíssimo erro de cópia (-o- por -e-)», é posíbel lermos *ca Bendanha*, sendo este un antropónimo que si está documentado. Porén, na edición crítica da cantiga completa que inclúe no artigo, a versión deste verso é: *e desto mui mais sei eu c[a] Abondanha*.

Nese mesmo estudo a profesora Gonçalves defende, con argumentos para nós bastante sólidos, a suxestiva posibilidade dunha «dupla hequivocatio» en toda a cantiga, de xeito que por tras do primeiro sentido figurado do termo *madeira* como ‘membro viril’ se esconda un segundo sentido velado de ‘consolador’.

Pola nosa parte, propomos aquí unha nova posibilidade de lectura que, ao noso entender e para alén de ser respectuosa co texto dos manuscritos, acae perfectamente tanto do punto de vista do contido (‘alarde de atributos sexuais masculinos’), como do da armazón retórica (manutención do equívoco erótico) e do da estrutura sintáctica comparativa do texto.

A secuencia final do verso é, en efecto, *boudanha*. A versión de *V*, *bondanha*, non é máis que un exemplo, entre centenaes, de confusión entre <u> e <n>. Este termo aínda está vivo en galego hoxe en día para designar unha planta, a ‘boudaña’, do

² <http://cantigas.fcsh.unl.pt/cantiga.asp?cdcant=485&tr=4&pv=sim> [última consulta: 20/03/2016]. Neste portal recóllese a proposta de lectura realizada por G. Videira Lopes, directora do proxecto, na súa edición das *Cantigas de Escárnio e Maldizer* (Lopes 2002: 68 e 558).

xénero *Bryonia* (*Bryonia cretica* L. subsp. *Dioica* (Jacq.) Tutin³). O nome *boudaña* aplícase en realidade a varias especies de plantas trepadoras moi semellantes, tanto do xénero *Bryonia* coma doutros (por ex. *Dioscorea communis* ou *Tamus communis*), que reciben outras denominacións nos diferentes territorios do galego, algunhas das cales fan alusión explícita á súa voluminosa raíz ou tubérculo en forma de nabo⁴: *cabaceira brava*, *figueira de can*, *nabo dá*, *nabo dao*, *nabo d'ar*, *nabo caiño*, *nabo de norza*, *norza*, *rabo de norza*, *saltasebes*, entre outras numerosas variantes da lingua popular.

Recollen o termo no século XVIII os ilustrados Martín Sarmiento, no seu *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables* (datado en 1754-1758)⁵, e mais o Padre Sobreira, contra 1790, nos «Vegetables de Galicia» e mais nas *Papeletas de un Diccionario Gallego*⁶.

No primeiro opúsculo, Sobreira límitase a proporcionar os sinónimos de *boudaña*: «Cabáceyra brava. Figueyra de can. Nabo dá. Nabo dáo. Nabo dar. Nabo de Boudaña. Rabo de Boudaña. *Vitis alba*» (Sobreira 1974: 245); posteriormente, nas *Papeletas* do dicionario galego, subministra máis información: «*Salta sebes*. Hierba cuya raíz se llama *Rabo de Boudaña, Nabo dao, Nabo dar, Neba, Cabazeyra braba*» (Sobreira 1979: 421). No entanto, o Padre Sarmiento é aínda máis explícito e, cando describe a *boudaña* no *Catálogo*, di dela que ten «hoja de parra y un horroroso nabo» (Sarmiento 1986: 90). Este é un dato do noso interese, porque o certo é que, horroroso ou non, o nabo da *boudaña* é bastante desproporcionado polas súas dimensións, o que xustificaría que neste contexto da nosa cantiga, en que se fai alarde de tamaños, se poida vincular dalgún xeito a interpretación do verso ao ‘nabo’ desta planta.

³ *A Nomenclatura vernácula da flora vascular galega* de Losada, Castro e Niño (1992) foi consultada en rede: http://sli.uvigo.es/DdD/ddd_pescuda.php?pescuda=bouda%F1a&tipo_busca=lema [última consulta: 20/03/2016].

⁴ Pódense ver algunhas imaxes da planta e da raíz en: https://www.google.es/search?q=bryonia+dioica&biw=1173&bih=593&tbm=isch&imgil=DCD7hp5WWa4xXM%253A%253BMomN8u3xdSEmqM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.florasilvestre.es%25252Fmediterranea%25252FCucurbitaceae%25252FBryonia_dioica.htm&source=iu&pf=m&fir=DCD7hp5WWa4xXM%253A%252CMomN8u3xdSEmqM%252C_&usg=__azCcJtXbEwYVXOB0dP3HN2WYwcw%3D&ved=0ahUKEwjYvILC2JHMAhWDVxoKHZdMBGEQyjclfw&ei=FmsRV9hZg69p15mRiAY#imgre=SKHtq5a7oU2T_M%3A [última consulta: 20/03/2016]. Tamén en: https://es.wikipedia.org/wiki/Bryonia_dioica [última consulta: 20/03/2016].

⁵ As explicacións de Sarmiento para *boudaña* poden consultarse en rede: http://sli.uvigo.es/DdD/ddd_pescuda.php?pescuda=bouda%F1a&tipo_busca=lema [última consulta: 20/03/2016].

⁶ As achegas lexicográficas de Sobreira Salgado tamén poden ser consultadas *online* a través do *Diccionario de Dicionarios*. Véxase *boudaña* en: http://sli.uvigo.es/DdD/ddd_pescuda.php?pescuda=bouda%F1a&tipo_busca=lema [última consulta: 20/03/2016].

A edición do verso final ficaría, pois, do seguinte xeito (recollemos a estrofa enteira):

E diss': «Esta é a midida d'Espanha,
ca non de Lombardia nen d'Alamanha,
e, porque é grossa, non vos seja mal,
ca delgada pera gata ren non val:
desto mui máis sei eu ca boudanha»⁷.

Nel remata toda a argumentación anterior sobre a idoneidade da '*midida d'Espanha*' (v. 16) realizada por Joan Rodriguiz. É unha *conclusio* categórica que non deixa lugar para a réplica e que está formulada por medio dunha estrutura comparativa en que —nun segundo nivel de lectura— se contraponen tanto os distintos graos de coñecemento e autoridade sobre a materia obxecto de análise como as respectivas 'materialidades' en que esa materia se individualiza: se ben se pode dicir sen dúbida que en cuestión de nabos o da boudaña é digno de mención (adaptando a personificación implícita: 'a boudaña sabe de nabos grandes'), Joan Rodriguiz pode emitir a súa opinión autorizada pois fala tamén con coñecemento de causa (porque é un bo profesional da carpintaría / porque fala da dimensión da súa propia *madeira*-nabo, maior que o da *boudanha*). Neste sentido, repárese en que este verso pode resultar dilóxico e entenderse de dúas formas simultaneamente, tal como fixera notar A. Ferrari, mais sen necesidade de ningunha emenda na lección dos manuscritos, ao ser cantado convenientemente polo xograr: nunha o verbo *saber* incidiría na maior competencia en canto ao coñecemento do asunto —en sentido recto e figurado de *madeira*— (*desto mui máis sei eu ca boudanha*), mentres que na outra o verbo *aver* incidiría nas maiores dimensións do 'asunto' —aquí só no sentido figurado— en termos de proporcións (*desto mui máis ei eu ca boudanha*).

A estrutura comparativa *máis ca / máis ... ca* é moi frecuente no corpus trobadoresco⁸. A fórmula *mui máis ca / mui máis ... ca*, que rexistramos no verso final da cantiga afonsina, é unha variante desa estrutura e está aboada suficientemente nos textos. O propio rei Afonso X utiliza esta fórmula comparativa noutra ocasión, en

⁷ Non tratamos agora o problema métrico que a cantiga presenta no verso final de cada estrofa. Aínda que todos os editores editan os vv. 5, 10, 15 e 20 como decasilábicos, é moi probábel que haxa que editalos como enesilábicos. O esquema estrófico sería, por tanto: 11'a 11'a 11b 11b 9'a, tal como se desprende do *Glosario da poesía medieval profana galego-portuguesa* (Ferreiro 2014-). Vid. <http://glossa.gal/> [última consulta: 18/03/2016].

⁸ No *Glosario da Poesía Medieval Profana Galego-Portuguesa* recóllense decenas de rexistros: <http://glossa.gal/glosario/termo/530> [última consulta: 18/03/2016].

concreto na cantiga *Don Gonçalo, pois queredes ir d'aqui pera Sevilha* (B 466, RM 18,14): «Con aquesto que avedes **mui máis ca** outro compristes» (v. 25).

Mostramos algúns exemplos máis tirados do *Glosario*: na cantiga *Senhor fre-mosa, non poss'eu osmar*, de Don Denis (B 528, V 111, T 5, RM 25,114): «... se é, sen[h]or, porque vos sei amar / **mui máis** que os meus olhos nen **ca** min» (v. 9); na cantiga *A meu amigo, que eu sempre ameí*, de Joan Garcia (B 846, V 432, RM 69,1): «A meu amigo, que eu sempre ameí, / des que o vi, **mui máis ca** min nen al» (v. 2); na cantiga *Pedi eu o cono a ùa molher*, de Pero Garcia d'Ambroa (B 1576, RM 126,10): «Fazen soldada do ouro, que val / **mui máis ca** o vosso cono, de pran» (v. 9); na cantiga *Senhor fremosa, par Deus, gran rason*, de Vasco Fernandez Praga de Sandin (A 3, B 93, RM 151,26): «de vós, **mui máis ca** outr'ome por en» (v. 19); na cantiga *Senhor, esta coita que ei*, de Nun'Eanes Cerzeo (B 129, RM 104,7): «amar-vos-ei **mui máis ca** mi» (v. 17).

Mais cabe aínda a posibilidade, para nós plausíbel, de que tal como apuntaban Michaëlis e Lapa e defende tamén Gonçalves, nesta palabra final, *boudanha*, xunto co nome da planta, conflúa o alcume dun personaxe do cal non nos chegaron datos documentais certos, mais que sería coñecido polo círculo onde se interpretaban estas cantigas, e que talvez tivese ese mal nome polas proporcións, digamos, non convencionais, desa parte da súa anatomía.

De feito, a documentación medieval dos mosteiros de Oseira e de Ribas de Sil corrobora o uso desta palabra, grafada coa forma *Boudana*⁹, como apelativo de varios personaxes que interveñen nalgúns instrumentos de troco, de avinza ou de compra-venda, datados nos séculos XIII e XIV.

Así por exemplo, encontramos un Pero Vaasquez Boudana nun documento de 1279:

Sabam quantos este praço virem como nos fratres Iohan procurador do moesteyro de Santa Maria d -Osseyra por carta do abbade et convento dese mesmo lugar, a qual carta ten Sueyro Perez notario et Pero Vaasquez **Boudana**, façemos tal cambia et tal preyto entre nos, que eu frey Iohan a sobredito a vos Pedro Vaasquez **Boudana** dou aquel casar que o moesteyro de santa Maria d -Osseyra a en vilar de Sancta Alla, su o sino de sancta Alla a monte et a fonte, hu quer que vaa con todas suas dereyturas, que o aiades por vosso por herdamento para senpre iamais, para fazer del toda vossa voentade (Romaní Martínez 1989-1993: 1077).

E noutro documento de Ribas de Sil, de 1319, en que se alude a un cabaleiro de nome Fernán Vaasquez que ben podería ser irmán ou parente do Pero Vaasquez citado no anterior, faise referencia ao carácter de alcume da palabra en cuestión:

⁹ A grafía <n> ten certamente valor palatal.

Sabean quantos esta carta virem que sobre contenda que avía entre dom Domingo Eanes abba de do moesteiro de Santo Estevo de Riba de Sil e Pedro Çenteo prior e Johan Fernández e Johan do Ualle frades do dito moesteyro por sy e polos outros do convento desse lugar que non estan aquí presentes, da hua parte, et Moor Aras de Seoane das Lamas, muller que foy de Fernán Vaasquez **dito Boudana**, cavalleyro que foy et María Fernández sua filla que e presente e outorgante, sobe los casares e erdamentos que tem a dita Moor Aras do dito moesteyro en terra de Aguiar... (Duro Peña 1977: 300).

Consideramos, pois, razoabelmente xustificada a lectura e interpretación que propomos aquí, tanto no aspecto textual como en relación ao contido e ao tecido retórico da cantiga, que nos mostra unha vez máis o rei trobador como un consumado mestre da *aequivocatio*.

Inclinámonos a pensar, por tanto, que a palabra final, *boudanha*, ten un valor dilóxico e soporta os dous sentidos simultaneamente. Habería unha persoa real, un home alcumado *Boudanha*, mais todas as persoas coñecían o significado denotativo do termo, referido á planta de nabo voluminoso. De aí que, nunha cantiga en que se trata de xeito xocoso a cuestión das medidas dun pene —sexa este natural, sexa artificial, como propón Gonçalves—, a asociación burlesca entre ambos significados fose evidente. Por outro lado, habilísimo no dominio da *dispositio*, situando este *gap* no remate da composición, Afonso X consegue que o tecido xocoso e cómico do conxunto do texto remate nun punto climático.

Por se tratar dun equívoco que funciona no plano auditivo, non se pode trasladar ao texto crítico, pois obrigatoriamente hai que optar por un dos dous significados e grafar con maiúscula ou minúscula. Talvez editando *boudanha*, con minúscula, se poida manter mellor o xogo de significados. En calquera dos dous casos será preciso un comentario aclaratorio no lugar correspondente.

Corrobórase, unha vez máis, que a información fornecida pola lingua galega actual é unha vía que pode resultar de grande axuda á hora de nos enfrontarmos con algúns dos difíciles *loci critici* que aínda fican por resolver no corpus poético dos trobadores galego-portugueses.

BIBLIOGRAFÍA

- Cantigas Medievais Galego-Portuguesas* = Lopes, G. Videira-Ferreira, M. P. *et alii* (2011-): *Cantigas Medievais Galego Portuguesas [base de dados online]*. Lisboa: Instituto de Estudos Medievais, FCSH/NOVA. Dispoñíbel en: <http://cantigas.fcsb.unl.pt> [última consulta: 20/03/2016].
- Duro Peña, E. (ed.) (1977): *El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijoo».

- Ferrari, A. (2005): «Il comico onomastico (onomastica ‘escarninha’) nella lirica galego-portoghese», in S. Cirillo (ed.): *Il comico nella letteratura italiana. Teorie e poetiche = Scritti in onore di Walter Pedullà*. Roma: Donzelli, vol. II, pp. 13-36.
- Ferreiro, Manuel (dir.) (2014-): *Glosario da poesía medieval profana galego-portuguesa*. A Coruña: Universidade da Coruña: <<http://glossa.gal>>.
- Gonçalves, E. (2013): «Sintaxe e interpretatio: Afonso X, Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira», *Cultura Neolatina* LXXIII,1/2, pp. 13-24.
- Lapa, M. Rodrigues (1995 [1965]): *Cantigas d’Escarnho e de Maldizer dos Cancioneiros Medievais Galego-Portugueses*. Lisboa: Edições João Sá da Costa [reed. da segunda edición de 1970, Vigo: Galaxia].
- Lopes, G. Videira (2002): *Cantigas de escárnio e maldizer dos trovadores e jograis galego-portugueses*. Lisboa: Editorial Estampa.
- Losada, E.-Castro J.-Niño, E. (1992): *Nomenclatura vernácula da flora vascular galega*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Michaëlis de Vasconcelos, C. (2004 [1901]): «Uma peregrina a Jerusalém e outros cruzados», in *Glossas Marginais ao Cancioneiro Medieval Português*. Edición de Y. Frateschi Vieira, J. L. Rodríguez, M. I. Morán Cabanas e J. A. Souto Cabo. Coimbra: Universidade, pp. 219-273.
- Paredes Nuñez, J. (2010 [2001]): *El cancionero profano de Alfonso X, el Sabio*. Verba. Anexo 66. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións [primeira edición en L’Aquila: Japadre Editore].
- Romaní Martínez, M. (1989-1993): *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1025-1310)*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións, 3 vols.
- Sarmiento, Martín (1986): *Catálogo de Voces Vulgares y en especial de Voces Gallegas de Diferentes Vegetables*. Edición y estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidade de Salamanca.
- Sobreira, J. (1974): «Vegetables de Galicia», in *Opúsculos lingüísticos del siglo XVIII*. Edición y estudio de J. L. Pensado. Vigo: Galaxia, pp. 241-256.
- Sobreira, J. (1979): *Papeletas de un Diccionario Gallego*. Edición y estudio crítico por J. L. Pensado. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijoo».
- Tavani, Giuseppe (1997): «Para uma leitura da cantiga de maldizer de Afonso X ‘Joan Rodriguiz foy osmar a Balteira’ (RM 18,21, B 481, V 64)», in *Sentido que a vida faz: estudos para Óscar Lopes*. Lisboa: Campo de Letras, pp. 493-396.